

SURXON DAVLAT QO‘RIQXONASI HUDUDIDA TARQALGAN *CAREX* L. TURKUMI TURLARINING BIOEKOLOGIYASI VA TARQALISHI

*Ibragimov Akram Javliyevich*¹,
*Rajapova Nilufar Po‘lat qizi*²
*Rustamova Farzona Ilhom qizi*²

1. Termiz Davlat universiteti Botanika kafedrasida dotsenti
2. Termiz Davlat universiteti talabasi
ibragimovakram1416@gmail.com

Annotatsiya. *Cyperaceae* L. (hiloldoshlar) oilasi dunyodagi gulli o‘simliklar oilalari orasida eng yirik turkumlardan biri bo‘lib, *Carex* L. turkumining yer yuzida 2328 ta turi [12], O‘rta Osiyoda 81 ta turi [1], O‘zbekistonda 43 ta turi [2], Surxondaryoda 21 ta turi mavjud. Ushbu turkum har qanday sharoitga moslashuvchan kosmopolit tarqalishga ega bo‘lib, bu turkumni areali cheklanmagan. Shimoliy yarimsharning mo‘tadil mintaqalarida nisbatan yuqori tur boyligiga ega. Ushbu maqola Surxon davlat qo‘riqxonasida tarqalgan *Carex* L. turkumining taksonomik sharhini taqdim etadi, shu jumladan, ushbu fitogeografik hududda mavjud bo‘lgan tur boyligini va ularning subgenera bo‘yicha taqsimlanishini ko‘rib chiqadi. Surxon davlat qo‘riqxonasi hududida ushbu turkumning 6 ta turi uchraydi va quyida bu turlarga biologik tavsif berib o‘taman.

Kalit so‘zlar: *Carex* L., turkum, Surxon, oila, flora, tog‘, adir, turkum, tur, qo‘riqxonasi, qorabosh.

Аннотация. Семейство *Cyperaceae* L. является одним из крупнейших родов среди семейств цветковых растений в мире, с родом *Carex* L. в мире насчитывается 2328 видов [12], в Средней Азии - 81 вид [1], в Узбекистане - 43 вида [2], в Сурхандарье - 21 вид. Этот род имеет космополитическое распространение, приспособленное к любым условиям, и ареал этого рода неограничен. Обладает относительно высоким видовым богатством в умеренных поясах Северного полушария. В данной статье представлен таксономический обзор рода *Carex* L., обитающего в Сурхандарьинском государственном заповеднике, включая видовое богатство, присутствующее в данном фитогеографическом районе, и их распределение по подродам. На территории Сурханского государственного заповедника встречается 6 видов этого рода, и ниже я предоставляю биологическое описание этих видов.

Ключевые слова: *Carex* L., род, Сурхандарья, семейство, флора, гора, холм, род, вид, заповедник, карабаш.

Annotation. The *Cyperaceae* L. family is one of the largest genera among flowering plant families in the world, with the genus *Carex* L. having 2328 species on Earth [12], 81 species in Central Asia [1], 43 species in Uzbekistan [2], and 21 species in Surkhandarya. This genus has a cosmopolitan distribution, adaptable to any conditions, and the range of

this genus is unlimited. It has relatively high species richness in the temperate regions of the Northern Hemisphere. This article presents a taxonomic overview of the genus *Carex* L., distributed in the Surkhan State Reserve, including an overview of the species richness present in this phytogeographic area and their distribution across subgenres. Six species of this genus are found in the Surkhan State Reserve, and I will provide a biological description of these species below.

Keywords: *Cerex* L., genus, Surkhan, family, flora, mountain, foothill, genus, species, reserve, blackhead.

Kirish. Surxon davlat qo‘riqxonasi Pomir-Oloy tog‘ tizimining Janubi-G‘arbiy qismi hisoblangan Ko‘hitang tizmasining sharqiy yonbag‘rida joylashgan. Ma‘muriy jihatdan Surxondaryo viloyatining Sherobod tumani hududiga qarashli. Qo‘riqxonada hududi shimoldan Tangidara soyi bilan chegaralanadi. Sharqiy chegarasi Xatak, Xo‘janqo, Qizilolma, Shalqon, Kampirtepa, Sherjon va Vandob qishloqlari bilan, janubiy hududi Xo‘jaikon tuz koni bilan tutashib ketgan. Surxon qo‘riqxonasining umumiy yer maydoni 24554 ga bo‘lib, murakkab geomorfologik tuzilishga ega. Areal tiplari bo‘yicha taqsimlanishi. O‘rta Osiyoning tog‘li hududlari floralaridagi turlarning areal tiplari bo‘yicha taqsimlanishini R.V. Kamelin taklif etgan tasnif asosida amalga oshirish qabul qilingan. Biz qo‘riqxonada uchrovchi turlarning tabiiy tarqalish chegarasini o‘rganish asosida 41 ta areal tiplari bo‘yicha ajratdik. *Carex* L. turkumi turlari quyidagi 3 ta areal tiplarida tarqalgan:

Oltoy-himolay oldi tipi – *Carex turkestanica* Regel.

Sharqiy-qadimiy o‘rta yer tipi – *Carex pachystylis* J. Gay.

Pontik-sharqiy qadimiy o‘rta yer tipi – *Carex diluta* M. Bieb. va boshqalar.

Surxondaryo viloyati florasida bo‘yicha turli yillarda bir qator botanik olimlar, jumladan, S.A. Nevskiy [3], K.Sh. Tojibaev [4], F.O. Xasanov [5], A.J. Ibragimov [6]lar tomonidan tadqiqotlar olib borilgan va gerbariy namunalari yig‘ilgan.

***Carex pachystylis* J.Gay.** (Yo‘g‘on ustunchali qorabosh) Yashil o‘simlik, balandligi 7–30 sm. Yupqa va sudraluvchi ildizpoyali. Poyasi uch qirrasida noaniq, silliq, asosida qora-jigarrang yoki kashtan rangli eski barg qinlarining bo‘laklari bilan qoplangan. Barglari yumshoq, yassi yoki yarim o‘ralgan, kengligi 1–2 mm, poyadan qisqaroq, biroz jingalak va dag‘al. To‘p gul to‘plamlari 4–6 ta, zich romb shaklida yoki uchburchak-tuxumsimon boshqoq hosil qiladi, uzunligi 0,8–2 sm. Gultojbarglari tuxumsimon, to‘liq zang-jigarrang yoki kashtan rang, o‘tkir, va deyarli tuxumchalar bilan teng uzunlikda. Urug‘chilari: tuxumsimon, shishmagan, yupqa po‘stloqli, uzunligi 4–4,5 mm, zang-jigarrang yoki kashtan rang, deyarli tomirsiz, burilgan va ikki tishli tumshug‘i bor. Fevral-aprelda gulaydi, mart-iyunda mevasi pishib yetiladi. Bu o‘simlik tuproqli, qumoq va qumli (o‘sgan qumlarda) yarim cho‘llarda, quruq mayda tuproqli yonbag‘irlarda, lyosli tepaliklarda, archa o‘rmonlarida, shuningdek, bo‘sh yer maydonlarida, tog‘ etaklari va oldi tekisliklaridan (keng tarqalgan va mustaqil assotsiatsiyalar hosil qiladigan joylarda)

tog'larning o'rta va yuqori mintaqalarigacha uchraydi. Bu turkum turlari chorvachilikda qimmatbaho yem-xashak manbai va xo'jalikda xashakbop o'simlik sifatida katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Pomir-Oloy tog' tizmalari —, Samarqand tog'lari, Turkiston, Nurota, Zarafshon, Hisor, Janubiy Tojikistonning past tog'larida tarqalgan.

Carex turkestanica Regel. (Turkiston qoraboshi) Kulrang-yashil o'simlik, bo'yi 15–30 sm, ildizi sudraluvchi va bir buta shaklida to'p bo'lib o'sadi. Poyasi tik, deyarli butun uzunligi bo'ylab g'adir-budir, keyinchalik silliq bo'ladi. Barglari yassi, qattiq, eni 2–3,5 mm, uchlari uchburchak shaklda o'tkir, quriganda kuchli bukiladi. Pastki qizg'ish-jigarrang po'choqlari bo'linib ketadi. 3–5 dona boshqoq, yuqoridagilarning 1–2 tasi erkak, tayoqchasimon-lanset shaklida, uzunligi 1–2,5 sm, qirralari parda shaklidagi o'tkir po'stloq bilan qoplangan. Qolganlari urg'ochi, cho'ziq, uzunligi 1–2 sm, siyrak joylashgan, qisqa sopli. Pastki gullarga yaqin barg po'choq shaklida, plastinkasi guldastadan qisqaroq. Gulli po'stloqlar cho'ziq tuxumsimon shaklda, uzunroq uchi o'tkir, yengil tomirli, qirralari oq parda shaklida. Ko'pincha urug' po'stloqlaridan uzunroq. Urug' po'stloqlari teskari tuxumsimon shaklda, terisimon, bo'rtma uchburchakli, zang-jigarrang. Dastlab biroz g'adir-budir, keyinchalik silliq va yaltiroq, tomirsiz. Tezda silindrsimon shaklga torayadi, yuqorisi qiyshaygan, ikki tishli va parda bilan o'ralgan uchga ega. Aprel martda gulaydi, mart iyulda mevasi pishib yetiladi. Quruq tog'li toshloq yonbag'irlarda, 3000 metr balandlikkacha o'sadi. Dalalarda, yarim cho'llarda, mayda tuproqli va toshloq yonbag'irlarda, archazorlarda, itmoringzorlar va boshqa daraxt-butazorlarida, subalp o'tloqlarida, ba'zan qoyalar, qulagan joylar va ariqlar bo'yida, tog' etaklaridan o'rtacha, kamdan-kam hollarda esa tog'larning yuqori qismlarigacha uchraydi. Bu turkum turlari chorvachilikda qimmatbaho yem-xashak manbai va xo'jalikda xashakbop o'simlik sifatida katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Turkiya, Livan, Isroil, Iroq, Ozarbayjon, Qozog'iston, Turkmaniston, O'zbekiston, Xitoy, Afg'oniston hududlarida tarqalgan.

Carex diluta M. Bieb. (Yorqin qorabosh) Kulrang-yashil o'simlik bo'lib, bo'yi 30–120 sm, ildizi zich butalar shaklida tarqalgan. Poyalari uchburchak shaklda, silliq. Barglari yassi, eni 2–6 mm, ingichka uchlanadi, poya uzunligidan qisqaroq. Boshqoqlari 3–8 ta, pastga qarab joylashgan; yuqoridagilari 1–2 tasi erkak, uzunligi 1,5–5 sm, uzunasiga tuxumsimon, bo'yi tevaraklari rang-barang va qizg'ish, qolganlari urg'ochi, cho'zilgan va silindrsimon, uzunligi 0,8–4 sm, eni 5–7 mm, zich joylashgan, pastki qismlari esa uzunroq sopli. Pastki gullarga yaqin barg po'choq shaklida, plastinkasi guldastadan qisqaroq bo'lgan. Gulli po'stloqlar tuxumsimon shaklda, chiqib turgan, qattiq tishli shoxli, jigar rangli, orqa tomoni yashil rangda va urug' po'stloqlaridan qisqaroq bo'lgan. Urug' po'stloqlari tuxumsimon, eliptik yoki cho'zilgan-eliptik, ingichka terili, uchburchak shaklda qotib ketgan, uzunligi 3–4 mm, kulrang-yashil va zang rangli nuqtalar bilan, qiyshiq tomirlar bilan, asta-sekinlik bilan yumshoq va tekis, konus shaklida, yuqori qismi o'tkir tishli bo'lgan. Aprel-martda gulaydi, mart-iyulda mevasi pishib yetiladi. Nam va botqoqlangan, odatda sho'rxok o'tloqlarda, daryo va soylar bo'yida, buloq chiqadigan

joylarda, ariqlar, pastqamliklar va botqoqliklarda, tekisliklardan tog'larning o'rta qismigacha uchraydi. Bu turkum turlari chorvachilikda qimmatbaho yem-xashak manbai va xo'jalikda xashakbop o'simlik sifatida katta ahamiyatga ega hisoblanadi. O'rta Osiyoning barcha davlatlarida keng tarqalgan.

Carex orbicularis Boott. (Yumaloq qorabosh) Yorqin yashil o'simlik, 10–20 sm balandlikda, o'rmaslovchi ildizpoyasi bilan, siyrak g'aramchalar hosil qiladi. Poyalar uch qirrali, qo'pol. Barglari yassi, 3–5 mm kenglikda, tez o'tkirlashgan, deyarli poyaga teng; pastki po'choqlari kashtan tusida, bargsiz. Boshhoqlar soni 3–4 ta, zich joylashgan; yuqorigi boshhoq erkak, cho'ziq, 2 sm gacha uzunlikda, qo'ng'ir rangdagi qoplovchi po'choqlar bilan; qolganlari urg'ochi, cho'ziq, zich, 0,6–1,5 sm uzunlikda, kuchsiz ifodalangan bandlarda. Quyi qoplovchi barg junon shaklida, boshhoqdan qisqaroq. Qoplovchi po'choqlar tuxumsimon, to'mtoqlashgan, qora-qo'ng'ir, mevalardan deyarli ikki baravar qisqaroq. Mevalar keng tuxumsimon, deyarli dumaloq, 2,5–3 mm uzunlikda, ikki yoqlama bo'rtma, yuqorisi qora-qo'ng'ir, tomirsiz, tepasi yumaloq, qisqa, silliq, silindrsimon tumshug'li. Iyun-iyulda gulaydi, iyul-sentyabrda mevasi pishib yetiladi. Botqoqlik va nam o'tloqlarda, botqoqlik qirg'oqlarida, suv havzalari bo'ylarida, toshloqlarda, buloq yonlarida, botqoqlangan, ko'pincha qirg'oqdagi tolzorlar, qayinzorlar va terakzorlar orasida; ba'zan toshloq so'qmoqlarda va ariq bo'ylarida; asosan tog'larning o'rta va yuqori belbog'larida keng tarqalgan, ko'pincha mustaqil o'tloq-botqoq assotsiatsiyalarini hosil qiladi, kamdan-kam hollarda tog'larning pastki belbog'larida va tog' etaklarida, juda kam hollarda tog'oldi tekisligida uchraydi. Bu turkum turlari chorvachilikda qimmatbaho yem-xashak manbai va xo'jalikda xashakbop o'simlik sifatida katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Deyarli butun O'rta Osiyo tog'larida uchraydi.

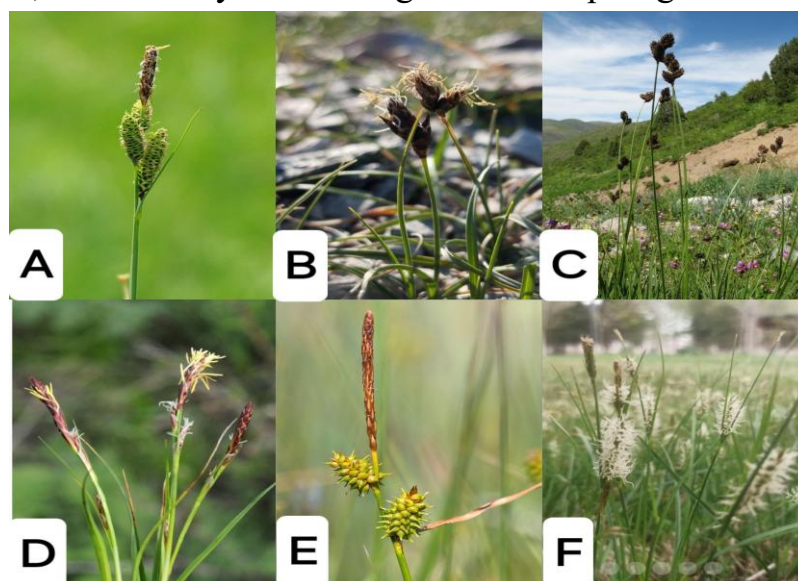
Carex popovii V.I.Krecz. (Popov qoraboshi) Sizovg'ich-yashil o'simlik, balandligi 15–35 sm, qisqa o'rmaslovchi ildizpoyasi bilan, siyrak g'aramchalar hosil qiladi. Poyalar uch qirrali, yuqoridan qo'pol, biroz egilgan; pastki qismida binafsha-qo'ng'ir, bargsiz po'choqlar bilan qoplangan. Barglari yassi, 1,5–3 mm kenglikda, poyadan qisqaroq. Boshhoqlar soni (2)-3–5 ta; yuqorigi boshhoq ginekandrik, qolganlari urg'ochi, pastki qismida tarqalgan, pastki boshhoqlar bandda joylashgan, cho'ziq yoki cho'ziq-tuxumsimon, uzunligi 0,8–1,7 sm, kengligi 3–5 mm, to'mtoqlashgan. Quyi qoplovchi barg deyarli gul to'pguliga teng. Qoplovchi po'choqlar tuxumsimon, o'tkir, quyuq kashtan rangda, orqa tomonidan ochroq, mevalardan sezilarli darajada qisqaroq. Mevalar tuxumsimon-elliptik yoki elliptik, yupqa, 3–3,5 mm uzunlikda, yassilangan uch qirrali, tomirsiz, qo'ng'ir-yashil, bandda o'tirgan, tez torayib qisqa qo'ng'ir, chuqur ikkitalashgan tumshuq hosil qiladi. Butasimon o'simlik. Iyunda gulaydi, sentyabrda mevasi pishib yetiladi. Kserofit butazorlarning yuqori chegarasida, butazorlar va qayinzorlar orasida, 1800–2260 m balandlikda va Subalp nam buloqli joylarda o'sishga moslashgan. Bu turkum turlari chorvachilikda qimmatbaho yem-xashak manbai va xo'jalikda xashakbop o'simlik sifatida katta ahamiyatga ega hisoblanadi. O'rta Osiyo, Pomir-Oloy tog' tizmasi, Zarafshon

tizmasi, Hisor tizmasi, Buxoro viloyati, Ko‘hitang tizmasining Kampirtepa bo‘limitation tarqalgan.

Carex serotina Ten. (Kechki qorabosh) Nam maysazorlarda, daryo va soy bo‘ylarida, buloq botqoqlarida, to‘qaylarda, sharshara yon bag‘irlarida, tog‘ oldi, past va o‘rta tog‘ zonalarida, kamdan-kam hollarda tog‘ oldi tekisliklarda uchraydi. Qoplovchi qopqoq shakli va rangi bo‘yicha ikkala tur ham farq qilmaydi. V. I. Krechetovich *C. philocrena* ni *C. serotina* dan qisqa ikki tishli tumshuqlari va cho‘ziq-tuxumsimon, o‘tkir, och-jigarrang qoplovchi qopqog‘i bilan farqlagan. Mening kuzatishlarim bo‘yicha, tumshuqlar ikkala turi uchun ham bo‘lingan va qisqa ikki tishli bo‘lib, qoplovchi qopqoqlari odatda to‘mtoq, juda kamdan-kam hollarda (ham *C. serotina*, ham *C. philocrena*) o‘tkir va uchli. May-iyunda gulaydi, iyun-avgustda mevasi pishib yetiladi. Bu turkum turlari chorvachilikda qimmatbaho yem-xashak manbai va xo‘jalikda xashakbop o‘simlik sifatida katta ahamiyatga ega hisoblanadi. O‘rta Osiyo hududida keng tarqalgan.

Xulosa. Ushbu maqolada Surxondaryo viloyatining tabiiy-geografik sharoitlari *Cyperaceae* L. oilasiga mansub o‘simliklarning xilma-xilligiga ta’siri o‘rganilgan. Surxon davlat qo‘riqxonasida uchraydigan *Carex* L. turlarining morfologik va ekologik xususiyatlari tahlil qilinib, ularning moslashuvchanligi va kosmopolit tarqalishi qayd etildi. Shu bois, mazkur oila vakillarini tizimli o‘rganish bugungi kundagi floristik tadqiqotlar uchun dolzarb ilmiy yo‘nalish hisoblanadi. Tadqiqot davomida O‘zbekistonning Surxon davlat qo‘riqxonasida uchraydigan *Carex* L. turlarini tizimlashtirish, vegetatsiya davridagi farqlari aniqlanib, bu turkum o‘zining ekologik xilma-xilligi bilan ajralib turib, amaliy maqsadlarda qo‘llash va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, floristik boyliklarni o‘rganish va saqlashga xizmat qiladi.

1-rasm. Surxon davlat qo‘riqxonasi hududida tarqalgan *Carex* L. turkumiga mansub turlar: A-*Carex pachystylis* J.Gay.; B-*Carex turkestanica* Regel.; C-*Carex diluta* M. Bieb.; D-*Carex orbicularis* Boott.; E-*Carex popovii* V.I.Krecz.; F-*Carex serotina* Ten. (rasmlar <https://www.plantarium.ru/> va <https://www.gbif.org/> saytidan olingan).

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Определитель растений Средней Азии. Т.5. Ташкент Фан, 1974.
2. Флора Узбекистана том 1. Издательство "Маънавият" Ташкент 1955.
3. Невский. К.Ш., Бешко Н.Ю., Попов В.А. Ботаник географическое невиский С.А. Материалы к флоре Кугитангтау и его предгорий. В кн. Флора и систематика высших растений – М., Л.: Изд. АН СССР, 1937– С.
4. Тожибаев К.Ш., Бешко Н.Ю., Попов В.А. Ботанико-географическое районирование Узбекистана // Ботанический журнал, т. 101, вып. 10, 2016. – С. 1105-1132.
5. Хасанов Ф.О. Краткий очерк растительности Кугитанга // Тез. докл. юбил. науч. конф. молодых ученых и спец-тов посев 60-летию ЛКСМ Узб-на, 1985. – С. 167-168.
6. Ибрагимов Акрам Жавлиевич. Сурхон Давлат Қўриқхонасининг Флораси (Кўхитанг Тизмаси), Дис канд. биол. наук., Тошкент-2010.
7. Флора СССР том 3. В 6-е годы. – М., Л.: Изд. Академия наук СССР, 1934-1964.
8. Ачилова Наргиза Тухтаназаровна. Сурхон-Шеробод ботаник-географик раиони флораси. Дис канд. биол. Наук. 03.00.05-Ботаника, Карши-2021.
9. Juramurodov, I., Uralov, R., Makhmudjanov, D., et all. (2025). Assessment of plant diversity in the Surkhan-Sherabad Region, Uzbekistan by grid mapping. Journal of Arid Land, 17(3), 394–410.

Foydalanilgan internet saytlari

10. <https://powo.science.kew.org/>
11. <https://www.plantarium.ru/>
12. <https://www.TheWorldFloraOnline.org/>
13. <https://www.gbif.org/>